

„SÉRSTAÐA ÍSLANDS“.
VIÐHORF ÍSLENSKRA STJÓRNVALDA TIL SAMRUNA EVRÓPU
VIÐ UNDIRRITUN RÓMARSÁTTMÁLANS 1957

Fyrirlestur
forseta Íslands
Guðna Th. Jóhannessonar
á málþingi
sendinefndar ESB á Íslandi
og Alþjóðamálastofnunar Háskóla Íslands,
Norræna húsinu í Reykjavík
5. maí 2017

Ágætu sendiherrar,
aðrir góðir gestir

Sumir segja að sagnfræði sé saklaust dundur. „Saga er mest þvaður,“ fullyrti athafnamaðurinn Henry Ford reyndar á sínum tíma og vildi láta verkin tala, horfa til framtíðar. Gott og vel. Sumir þeirra sem unna sögunni og vinna við að segja frá liðinni tíð hafa réttlætt þá iðju með því að benda á að hún sé einfaldlega svo skemmtileg. Öflugri málsvörn felst þó í því að benda á mikilvægi þess að þekkja sögu samfélaga, vita hvað sameinar hópa og þjóðir og hvað veldur úlfúð og ótta, illdeilum og styrjöldum. Vel þekkt eru þau orð að þeir sem ekki læri af sögunni hljóti því miður að endurtaka mistök forveranna.

Og þá vandast málið. Þá verður sagan öflugt vopn við mótun samtíma og framtíðar. Við sköpum aldrei á ný allt sem gerðist, við verðum að velja og hafna hvað við teljum í frásögur færandi, vert að muna. Við þurfum líka að vega og meta hvaða lærdóm megi draga af því sem við segjum frá. Um það eru yfirleitt deildar meiningar, hatrömm átök ef því er að skipta. Þess vegna finnst sagnfræðingum og öðrum sem rannsaka fortíðina svo mikilvægt að hafa hlutlægni að leiðarljósi í verkum sínum. Um leið veit flest þetta fólk að algjör hlutlægni er ómöguleg. Ljósið skal vissulega vísa veginn en við komust aldrei alla leið til fyrirheitna landsins. Það er ferðin sem skiptir máli, ekki áfangastaðurinn. Hann er ekki til því að við erum öll mótuð af eigin umhverfi og

tíðaranda, bundin af eigin gildismati og jafnvel fordómum. Þeir sem viðurkenna það ekki blekkja sjálfa sig og aðra.

Nei, kæru vinir, sagan er ekki þvaður eða gagnslaust dundur. Með því einu að þiggja boð um að flytja erindi er tekin afstaða, til dæmis sú að við getum lært af sögunni og ber að reyna að segja hana á hlutlægan hátt. En þess utan er sagan líka svo skemmtileg! Hvað getur veitt meiri frið frá amstri dagsins en að hverfa um stund á vit fortíðarinnar, fletta gömlum blöðum, grúska í gömlum skjölum, setja saman sögu um það sem gerðist?

Mánudagurinn 25. mars 1957 var merkur í sögu Evrópuþjóða, og þá um leið mannkyns alls. Fulltrúar sex ríkja komu saman í Róm – og staðarvalið sýndi auðvitað að menn kunnu sitthvað í sögu, þar var háborg Rómaveldis til forna, miðstöð ríkis sem teygði sig um Evrópu þvera og endilanga, og víðar þegar völlumurinn var mestur á keisurum þess. Ríkin sex voru misjöfn að mörgu leyti, litlu „Benelux“-löndin þrjú, Holland, Belgía og Lúxemborg, og svo þrjú stórveldi í sögu álfunnar, Ítalía, Frakkland og Þýskaland. Aðeins rúmur áratugur var liðinn síðan grimmilegri heimsstyrjöld var lokið, hildarleik sem þýskir valdhafar höfðu blásið til, með fulltingi samherja sinna í Róm. Í öllum löndunum hafði fólk þurft að þola hernám og aðrar hörmungar stríðsins.

En nú ætluðu þeir sem höfðu áður barist að taka höndum saman. Á grunni Evrópska kola- og stálbandalagsins, sem ríkin sex höfðu stofnað fimm árum fyrir utan um þungaiðnað sinn, var nú stofnað Efnahagsbandalag Evrópu, EBE, um sameiginlegan efnahagsmarkað og fyrirheit um sífellt nánari samvinnu á mörgum sviðum. Sömuleiðis var Euratom kynnt til sögunnar, Kjarnorkubandalag Evrópu.

Fregnir af þessum mikla viðburði bárust til Íslands. „Litla Evrópa“ undirritar samning um sameiginlegan markað og Euratom,“ sagði Alþýðublaðið í fyrirsögn morguninn eftir, þriðjudaginn 26. mars. „Stærsta skref, sem stigið hefur verið í átt til sameiningar Evrópu,“ staðhæfði blaðið. „Stórt skref í áttina að sameinaðri Evrópu,“ sagði Tíminn samdægurs og bætti við: „Er samningur þessi talinn hinn mikilvægasti fyrir hinar frjálsu þjóðir Evrópu og er undirritun hans tvímælalaust langstærsta skrefið sem til þessa hefur verið stigið í áttina að sameinaðri Evrópu.“ Hin blöðin voru fáorðari um tíðindin. Engum gat þó dulist að mikil tíðindi höfðu orðið úti í heimi.

Og hver yrðu áhrifin hér heima? Um það skrifaði Þórarinn Þórarinsson, ritstjóri Tímans, nokkrum dögum síðar, og komst svo að orði:

Mjög er rætt um hvaða áhrif hin nána efnahagssamvinna þessara landa geti haft fyrir önnur Evrópuríki í framtíðinni. Margir telja að þeim geti stafað nokkur hætta af henni nema þau gerist aðilar að henni á einn eða annan hátt. Bretar hafa nú mjög uppi slíkar ráðagerðir en ekki er enn ljóst

hvernig þeir ætla að koma slíkri þátttöku fyrir. Norðurlönd hafa og til athugunar hvernig þau skuli bregðast við því viðhorfi sem hér er að skapast.

Enn liðu nokkrir dagar. Í pistli Tímans, „Á skotspónum“, gat að líta þessa frásögn 6. apríl 1957:

Ríkisstjórnin hefir fengið að fylgjast með því sem gerst hefir í málum sameiginlegs markaðar í Evrópu sem á dagskrá eru ... Í framhaldi af sexveldasamkomulaginu í Róm um daginn eru nú hafnar viðræður á vegum OEEC [Efnahagssamvinnustofnunar Evrópu] í París um að stækka samkomulagssviðið. ... Þórhallur Ásgeirsson ráðuneytisstjóri er farinn til Parísar ... mun einkum eiga að fylgjast með framvindu mála þar á þessum vettvangi ... Þessi mál eru talin hin mikilvægustu og nauðsynlegt að Íslendingar fylgist með þeim og taki þátt í viðræðum frá byrjun ... munu stjórnarvöldin og ætla að sjá svo um.

Þessar fréttir má finna á töfrahlutnum timarit.is. Sá frábæri vefur hefur víkkað sýn okkar á söguna, gert öllum kleift að skyggnast um öxl á miklu hraðari og auðveldari hátt en áður. Hver sem er getur farið á timarit.is sér að kostnaðarlausu og leitað að öllu sem skrifað hefur verið í velflest blöð og tímarit landsins frá upphafi til okkar daga.

Í þeim gagnabrunni segir hins vegar fátt af könnunarferðum Þórhalls Ásgeirssonar og annarra íslenskra embættismanna. Þar finnum við ekki endilega heimildir um það sem gerðist á bak við tjöldin. Í slíkri leit þarf leiðin að liggja á skjalasöfn, hér heima og erlendis. Sum skjöl má að vísu þefa uppi á netinu en flest eru þau ennþá aðeins til í frumriti, gömul og jafnvel gulnuð, en geymd í góðum öskjum, í öruggu skjóli uppi í hillu.

Þarna bíða gögnin og þarna þurfa þau að vera opin öllum, að teknu tilliti til reglna um persónuvernd og þjóðaröryggi sem þó má aldrei túlka þannig að heimildirnar verði huldar leyndarhjúpi um aldur og ævi. Að sama skapi er brýnt að færa sem flest skjöl á stafrænt form á sama hátt og við getum notið blaða og tímarita á netinu.

Hér er verk að vinna en þar til úr verður bætt dugar það eitt að bregða undir sig betri fætinum. Fyrir skemmstu gerði ég mér ferð á Þjóðskjalasafn Íslands, búinn að afla mér upplýsinga um hvar gögn um afstöðu íslenskra stjórnvalda til Rómarsáttmálans væri helst að finna. Þá kom ýmislegt upp úr kafinu.

Það var rétt sem Tíminn heyrði á skotspónum, enda ekkert launungarmál, að Þórhallur ráðuneytisstjóri í viðskiptamálaráðuneytinu hélt utan. Áður höfðu fundir átt sér stað, skýrslur verið skrifaðar, skeyti send.

Við getum hafið þá sögu í ársbyrjun 1957. Þórhallur lék eins og heyra má lykilhlutverk meðal íslenskra embættismanna þótt aðrir kæmu vissulega við sögu, og má þar nefna Einar Benediktsson, Hans G. Andersen og fleiri í utanríkisþjónustunni. Í lok janúar tók Þórhallur saman stutta greinargerð, „Tollabandalag og frí-verslunarsvæði“ fyrir ráðherra í ríkisstjórn Framsóknarflokks, Alþýðubandalags og Alþýðuflokks sem þá var við völd. Þórhallur segir þar næsta víst að stofnað verði til hins sameiginlega markaðar ríkjanna sex og samstarf þeirri verði væntanlega sífellt nánara í árunna rás. Bretar vildu aftur á móti aðeins horfa til fríverslunar sem aðildarríki Efnahagssamvinnustofnunarinnar stæðu að. Þórhallur hefði rætt þessi mál við sendiherra Bretlands á Íslandi, Andrew Gilchrist, og vikið að sérstöðu Íslands og örðugleikum við að taka þátt í slíku samstarfi. En um leið gerðu íslenskir ráðamenn sér grein fyrir því óhagræði sem gæti falist í því að standa utan þess.

Svo komu tíðindin að utan, undirritun Rómarsáttmálans 25. mars 1957. Þótt fregnir bærust hingað að bragði var öldin samt önnur þá. Sendiráðsfólk okkar í París sendi þau skilaboð heim að vonandi fengist samningurinn á frönsku innan tíðar en ensk þýðing varla fyrr að nokkrum vikum liðnum. Þegar við lítum um öxl verðum við ætíð að varast að horfa á löngu liðna tíð í gegnum linsu samtímans. Hraðinn var minni, fjarlægðirnar meiri, sérstaða þjóða og ríkja kannski ápreifanlegri.

Þórhallur Ásgeirsson fór því út til að afla upplýsinga og lýsa afstöðu íslenskra stjórnvalda. Skýrt var að aðild Íslands að hinu nýja tolla- og efnahagsbandalagi kæmi ekki til álita, enda virtist enginn ytra hafa nokkurn áhuga á því. Aftur á móti gæti mögulegt samstarf um fríverslun í Evrópu reynst athugunar virði. Þá var ekki síst horft til þess að smáríki álfunnar gætu vart leyft sér að standa utan allra bandalaga um verslun og viðskipti. Að því sögðu yrðu málsvarar Íslands að gera grein fyrir sérstöðu landsins og vandamálum sem henni tengdust; landbúnaði sem þyldi ekki afnám verndartolla og sjávarútvegi sem byggðist á sölu afurða og aðgangi að mörkuðum erlendis.

Á þennan hátt hófust fyrir sextíu árum samskipti Íslands og Efnahagsbandalags Evrópu, sem síðar varð Evrópubandalagið og loks það Evrópusamband sem við þekkjum í dag. Í höfuðstöðvum þess hefur verið lögð áhersla á sameiginlega hagsmuni og stefnt að síauknum samruna í álfunni. Hér heima hafa menn gert sér grein fyrir þeirri þróun en jafnframt lagt áherslu á sérstöðu Íslands og sérstakar þarfir landsins.

Glöggt vitni um það má finna í fyrstu umræðum á Alþingi um „fríverslunarmálið“, tæpu ári eftir undirritun Rómarsáttmálans. Þá virtist ljóst að Bretar myndu hafa forgöngu um stofnun slíkra samtaka. Aftur bendi ég líka á tækniframfarir og kosti netsins. Umræður á Alþingi, frumvörp og fylgiskjöl er hægt að lesa á vefnum althingi.is, leita að orðum og kynna sér þannig á augabragði hvað sagt var og skrifað. Um „fríverslunarmálið“ sagði

Alþýðuflokksmaðurinn Gylfi Þ. Gíslason menntamálaráðherra til dæmis: „... er það hlutverk okkar að fylgjast rækilega með öllu, sem gerist varðandi þetta mál ... Jafnframt þurfum við að vinna að því, að í frumvarpi um fríverzlunarsamninginn verði tekið fullt tillit til sérstakrar aðstöðu og sérstakra vandamála Íslands.“ Skúli Guðmundsson, þingmaður Framsóknarflokksins, var sama sinnis: „Eins og málið liggur nú fyrir, sýnist margt mæla með þátttöku Íslendinga í þessum væntanlegu samtökum. En þó þurfa viss skilyrði að vera fyrir hendi vegna sérstöðu okkar að ýmsu leyti.“

Einar Olgeirsson, þingmaður Alþýðubandalagsins og leiðtogi kommúnista og sósíalista um árabíl, var á öðru máli og rakti meinbugi á aðild í langri ræðu:

Ég held að við eigum ekki að opna okkar land fyrir þeirri flóðbylgju sem hér mundi dynja yfir okkur, flóðbylgju atvinnuleysis, flóðbylgju kreppu, viðskiptakreppu, flóðbylgju erlendra auðhringa, sem yrði ef við opnuðum okkar land fyrir t.d. svæði eins og hugsanlegu fríverzlunarsvæði Vestur-Evrópu. Við skulum alveg gera okkur ljóst að slík flóðbylgja mundi skola burt okkar gömlu þjóðlegu atvinnuvegum ... þó að ég þyki byltingagjarn þá vil ég segja að mér finnst ganga meir en nógu fljótt að skola burt því sem hefur einkennt og verið hið sérstæða í okkar þjóðlífi fram að þessu.

Ólafur Thors, formaður Sjálfstæðisflokksins, lét líka í sér heyra. „Hæstvirtur menntamálaráðherra reyndi að breiða yfir þá staðreynd eins og hann gat að hér eru á ferðinni frumdrög að sameinaðri Evrópu,“ sagði Ólafur og vitnaði svo í fræga ræðu annars stjórnámálaskörungs sem má heita eins tilþrifamikill í stjórnámálalífi síns lands og Ólafur Thors á Íslandi:

Sjálfur hef ég haft þá ánægju að hlusta á ræðu sem Sir Winston Churchill hélt um þessi efni þar sem þessi hugsun [um sameinaða Evrópu] alveg lá á borðinu, það var svo langt aftur í tímann sem 1947, sem hann hélt þessa ræðu. Þetta er hugsunin sem er nú að fá byr undir báða vængi hjá mjög mörgum ráðamönnum Evrópu þó að ýmsir treysti sér ekki enn þá af ýmsum og mismunandi ástæðum að kveða skýrt upp úr um þetta.

Margt hefur gerst síðan þessi orð féllu á Alþingi, innanlands sem utan, til dæmis að konur koma líka við sögu Evrópumála síðustu ára; Jóhanna Sigurðardóttir á Íslandi, Angela Merkel og Theresa May í útlöndum svo dæmi séu nefnd. Þá sögu alla rek ég ekki hér.

Góðir áheyrendur:Í þessu erindi hef ég meðal annars bent á það hvernig við getum nálgast heimildir og upplýsingar um liðna tíð. Auðvitað má leita hófanna víðar. Þegar svo háttar til getum við spurt sjónarvotta og þátttakendur um þeirra minningar og við getum farið á bókasöfn og kynnt okkur rannsóknir fræðafólks og annarra. Af ýmsu er til dæmis að taka, vilji fólk kynna sér nánar sögu Íslands og Evrópusamrunans. Það er einmitt svo mikilvægt að við getum kynnt okkur

rannsóknir á sögu og samfélagi. Þótt það sé lofsvert að við getum safnað saman vitneskju á netinu er það fráleitt nóg. Kafa þarf dýpra, setja staðreyndir í samhengi, bera saman, draga ályktanir. Þess vegna þurfum við að geta gengið að sérfræðipækkingu annarra, rannsóknnum í fræðasamfélagi þar sem tekist er á um túlkun viðburða ef svo ber undir en vönduð og heiðarleg vinnubrögð eru höfð í heiðri. Þetta gildir um öll svið vísinda og fræða.

En það er líka svo mikilvægt í lýðræðissamfélagi að borgararnir geri upp hug sinn sjálfir, myndi sér eigin skoðun, fái til þess góða menntun á uppvaxtarárum og geti á fullorðinsárum varið tíma í að fræðast, kynna sér söguna og ólík sjónarmið í samtímanum, komist svo að upplýstri niðurstöðu og megi láta hana heyrast. Þá er síður hætta á því að fólk villist inn á brautir hatursorðræðu og fordóma sem skaða aðra. Um þetta snýst alvöru lýðræði, þroskað velferðarsamfélag – og þessar stöðir þess verður að verja, innan sem utan Evrópu, innan sem utan Evrópusambandsins.